

SWURES13-157 การเปลี่ยนแปลงการใช้พื้นที่ชุมชนป้อมมหากาฬ พ.ศ. 2502 - 2561

LAND USE CHANGES OF THE MAHAKAN COMMUNITY, 1959 – 2018

เครือมาส มารอด² ศิริพร ดาบเพชร³

Kruemas Marod², Siriporn Dabphet³

¹ นิสิตหลักสูตรศิลปศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ

¹ *Students of the Master of Arts Program, Department of History, Faculty of Social Sciences,*

Srinakharinwirot University

² รองศาสตราจารย์ ดร. ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ

² *Associate Professor (Ph.D.), Department of History, Faculty of Social Sciences, Srinakharinwirot*

University

*Corresponding author, E-mail: sdabphet@swu.ac.th

บทคัดย่อ

บทความนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาการเปลี่ยนแปลงการใช้พื้นที่ชุมชนป้อมมหากาฬในช่วงเวลาตั้งแต่ พ.ศ. 2502-2561 และผลกระทบด้านพื้นที่ วิถีชีวิต และผู้คน ที่เกิดขึ้นกับชาวบ้านหลังจากย้ายออกจากชุมชนป้อมมหากาฬ โดยค้นคว้าข้อมูลจากเอกสารชั้นต้นและเอกสารชั้นรอง รวมทั้งใช้หลักฐานประเภทแผนที่ ภาพถ่าย และข้อมูลสัมภาษณ์

ผลการศึกษา พบว่าพื้นที่ที่เคยเป็นที่ตั้งของชุมชนป้อมมหากาฬมีพัฒนาการสืบเนื่องมาจากชุมชนชานพระนครในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้นและดำรงอยู่เรื่อยมาจนกระทั่งประสบกับการเปลี่ยนแปลงด้านการใช้พื้นที่ครั้งสำคัญใน พ.ศ. 2502 ซึ่งถือเป็นจุดเริ่มต้นของการเปลี่ยนแปลงการใช้พื้นที่ของชุมชนป้อมมหากาฬ เนื่องจากรัฐบาลสมัยจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ มีแนวคิดที่จัดซื้อที่ดินบริเวณนี้เพื่อสร้างสวนสาธารณะพร้อมกับส่งเสริมให้เป็นสถานที่ท่องเที่ยวแห่งใหม่ของกรุงเทพมหานคร และนับตั้งแต่นั้นเป็นต้นมา กรุงเทพมหานคร ซึ่งเป็นหน่วยงานหลักที่มีหน้าที่ดูแลโครงการจัดสร้างสวนสาธารณะได้เข้ามาใช้พื้นที่ชุมชนป้อมมหากาฬเรื่อยมาผ่านโครงการต่างๆ ที่สำคัญ อาทิ การจัดทำโครงการกรุงรัตนโกสินทร์ พ.ศ. 2525 การออกพระราชกฤษฎีกาเวนคืนที่ดิน พ.ศ. 2535 ซึ่งนำไปสู่ความขัดแย้งระหว่างชุมชนกับกรุงเทพมหานครที่มีมาอย่างยาวนานถึง 25 ปี การต่อสู้เพื่อปกป้องชุมชนป้อมมหากาฬของชาวบ้านสิ้นสุดลงใน พ.ศ. 2561 ถือเป็นจุดสิ้นสุดการใช้พื้นที่เพื่ออยู่อาศัยของชาวบ้าน และเป็นจุดเริ่มต้นการใช้พื้นที่ของกรุงเทพมหานครเพื่อจัดสร้างสวนสาธารณะที่เปิดโอกาสให้ประชาชนทั่วไปเข้าใช้บริการ หลังจากย้ายออกจากชุมชน ชาวบ้านได้รับผลกระทบทั้งด้านพื้นที่ วิถีชีวิต และผู้คน อย่างไรก็ตาม ทุกคนต่างไม่สิ้นหวัง พร้อมเผชิญหน้ากับการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นและปรับตัวเพื่อดำเนินชีวิตต่อไปในแหล่งที่อยู่ใหม่

คำสำคัญ: การใช้พื้นที่ ชุมชนชานพระนคร ชุมชนป้อมมหากาฬ สวนสาธารณะ

Abstract

This article examines land use changes in the Mahakan community from 1959 to 2018, the impact on these areas, and the way of life after moving out of the Mahakan community. This article studied and researched both the primary and secondary documents. In addition, evidence, maps, photos and interview information were also examined.

The results revealed that the Mahakan community is a suburb of Chan Phra Nakhon, which was established in the early Rattanakosin period and continued until experiencing a significant changes in terms of land use in 1959, which was the beginning of the use of the Mahakan community. This was due to the fact that the government of Field Marshal Sarit Thanarat had purchased of land with the intention of building a public park to be promoted it as a new tourist attraction in Bangkok. Since then, the main unit responsible for overseeing the park building project has been continuously used by the Mahakan community area through various important projects, such as the Rattanakosin Project in 1982 and the issuance of a land decree in 1992. This has led twenty-five years of conflict between the villagers and Bangkok. The struggle to protect the Mahakan community of villagers ended in 2561 and marked the end of the space for the residents and the beginning of the use of this area of the city to build a park open to public access. After moving out of the community, the villagers were affected in terms of areas, ways of life and people. However, not everyone has abandoned the area, while other have adapted living in a new place.

Keywords: Land use, Chan Phra Nakorn community, Mahakan community, Park

บทนำ

พื้นที่สวนสาธารณะป้อมมหากาฬ เดิมเป็นที่ตั้งของ **ชุมชนป้อมมหากาฬ** ชุมชนโบราณที่มีความสำคัญทางประวัติศาสตร์และมีพัฒนาการสืบเนื่องมาตั้งแต่กรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น ชุมชนป้อมมหากาฬตั้งอยู่บริเวณชานพระนครอยู่คู่กับกำแพงเมืองและป้อมมหากาฬมาอย่างยาวนานนับตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2367 – 2394) ซึ่งพระราชทานที่ดินบริเวณป้อมมหากาฬให้กับข้าราชการบริพารที่สร้างวัดราชโอรสเพื่ออยู่อาศัย ชุมชนแห่งนี้ค่อยๆ ขยายตัวขึ้นในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2394 – 2411) ถึงแม้ว่าในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2411 - 2453) วิถีชีวิตริมคลองของชุมชนป้อมมหากาฬจะถูกลดความสำคัญลงอันเนื่องมาจากการตัดถนนราชดำเนิน แต่ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2453 - 2468) คลองรอบกรุงและพื้นที่บริเวณหลังป้อมมหากาฬกลับมามีความสำคัญอีกครั้งจากการเป็นที่ตั้งท่าเรือซึ่งใช้เป็นเส้นทางสำหรับเจ้านายและข้าราชการ

วิถีชีวิตของชุมชนป้อมมหากาฬดำเนินไปอย่างต่อเนื่อง จนกระทั่งในสมัยจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ (พ.ศ. 2502 - 2506) เป็นนายกรัฐมนตรี ได้เริ่มเกิดการเปลี่ยนแปลงการใช้พื้นที่ของชุมชนป้อมมหากาฬ เนื่องจากรัฐบาลมีแนวคิดที่จัดซื้อที่ดินบริเวณนี้เพื่อสร้างสวนสาธารณะพร้อมกับส่งเสริมให้เป็นสถานที่ท่องเที่ยวแห่งใหม่ของกรุงเทพมหานคร ซึ่งชาวบ้านส่วนใหญ่ยินยอมขายที่ดินและย้ายออกจากชุมชน เหลือเพียงที่ดินส่วนน้อยที่เจ้าของที่ไม่ยินยอมขายและปล่อยให้ชาวบ้านคนอื่นๆ เช่าอยู่อาศัย นอกจากนี้ เศรษฐกิจที่เติบโตอย่างรวดเร็วของกรุงเทพมหานครได้ดึงดูดผู้คนจากต่างจังหวัดโยกย้ายเข้ามาเป็นแรงงานในพื้นที่เมืองหลวง เช่นเดียวกับชุมชนป้อมมหากาฬที่เริ่มมีผู้คนต่างถิ่นเข้ามาอยู่อาศัยในชุมชนมากขึ้น ส่งผลให้เกิดการเปลี่ยนแปลงด้านพื้นที่ของชุมชนป้อมมหากาฬอีกครั้ง สิ่งปลูกสร้างซึ่งมีลักษณะเป็นบ้านเช่ามีจำนวนเพิ่มขึ้น ประกอบกับผู้อยู่อาศัย

ตั้งเดิมถูกแทนที่ด้วยคนกลุ่มใหม่ที่อพยพมาจากต่างจังหวัด จนกระทั่งชุมชนป้อมมหากาฬกลายเป็นชุมชนแออัดนับตั้งแต่นั้นเป็นต้นมา

จุดเปลี่ยนสำคัญของการใช้พื้นที่ชุมชนป้อมมหากาฬคือ พ.ศ. 2525 เนื่องจากรัฐบาลมีแนวคิดสร้างสวนสาธารณะขึ้นบริเวณชุมชนป้อมมหากาฬ ซึ่งเป็นแผนใน “โครงการกรุงรัตนโกสินทร์” ต้องการจัดระเบียบพื้นที่บริเวณชุมชนป้อมมหากาฬให้เป็นสวนสาธารณะเพื่อการพักผ่อนและการท่องเที่ยว นโยบายดังกล่าวได้นำมาสู่การออกกฎหมายเวนคืนที่ดิน พ.ศ. 2535 บริเวณชานกำแพงพระนครป้อมมหากาฬและเร่งรัดจัดซื้อที่ดินภายในชุมชนป้อมมหากาฬ ซึ่งโครงการและกฎหมายนี้ถือเป็นจุดเปลี่ยนครั้งสำคัญที่ทำให้ชุมชนป้อมมหากาฬเกิดการเปลี่ยนแปลงไปอย่างสิ้นเชิง กล่าวคือพื้นที่ชุมชนป้อมมหากาฬได้กลายเป็นพื้นที่แห่งความขัดแย้งระหว่างกรุงเทพมหานครที่ต้องการใช้พื้นที่ดังกล่าวเพื่อสร้างประโยชน์ให้แก่สาธารณะชนกับชาวชุมชนป้อมมหากาฬที่ต้องการรักษาชุมชนโบราณแห่งนี้ไว้ให้คงอยู่สืบไป ความขัดแย้งดังกล่าวยุติลงในปี พ.ศ. 2561 เนื่องมาจากความแตกแยกภายในชุมชนและความเหนื่อยล้าจากการต่อสู้ที่ดำเนินมาอย่างต่อเนื่องนานกว่า 25 ปี ชุมชนป้อมมหากาฬซึ่งเป็นชุมชนโบราณชานพระนครแห่งสุดท้ายถูกปิดตัวลงอย่างสมบูรณ์ พื้นที่ถูกเปลี่ยนแปลงเป็นสวนสาธารณะแห่งใหม่ของกรุงเทพมหานครซึ่งเปิดตัวอย่างเป็นทางการในปีเดียวกัน ในส่วนของชาวบ้านหลังจากย้ายออกจากชุมชนได้รับผลกระทบเป็นอย่างมากทั้งด้านจิตใจที่อ่อนแอจากการต่อสู้มาอย่างยาวนานเพื่อปกป้องชุมชน วิถีชีวิตที่เปลี่ยนแปลง และการที่ต้องปรับตัวเพื่อความอยู่รอดต่อไป

การศึกษาการเปลี่ยนแปลงการใช้พื้นที่ชุมชนป้อมมหากาฬ ตั้งแต่ พ.ศ. 2502 – 2561 พบว่ามีวิทยานิพนธ์ หนังสือ และบทความ ที่ศึกษาเรื่องดังกล่าวอยู่พอสมควร แต่ส่วนใหญ่เป็นงานศึกษาด้านกายภาพ สถาปัตยกรรม เช่น ชชาติ ประภิตนันทการ นักวิชาการด้านสถาปัตยกรรม ได้จัดทำแผนแม่บทเพื่อการอนุรักษ์และพัฒนาชุมชนบ้านไม้โบราณ “ป้อมมหากาฬ” โดยศึกษาความเป็นมาของชุมชนป้อมมหากาฬและบ้านไม้โบราณอย่างละเอียด นอกจากนี้ยังมีงานของธรรณ วัฒนกุล เรื่องการเมืองเรื่องพื้นที่ พลวัตทางสังคมของชุมชน (กรณีศึกษา : ชุมชนป้อมมหากาฬ) ที่มุ่งเสนอการต่อสู้ ต่อรอง และความขัดแย้งระหว่างชาวชุมชนป้อมมหากาฬกับกรุงเทพมหานคร อันเนื่องมาจากการเวนคืนพื้นที่เพื่อสร้างสวนสาธารณะ อย่างไรก็ตาม การศึกษาที่ผ่านมานี้ยังขาดประเด็นเกี่ยวกับความขัดแย้งภายในชุมชนและกระบวนการต่อสู้ระยะสุดท้าย (ตั้งแต่ พ.ศ. 2560) ของชาวชุมชนป้อมมหากาฬกับภาครัฐ และขาดประเด็นการศึกษาเกี่ยวกับสวนสาธารณะป้อมมหากาฬ ซึ่งบทความวิจัยเรื่องการเปลี่ยนแปลงการใช้พื้นที่ชุมชนป้อมมหากาฬ พ.ศ. 2502 – 2561 จะนำเสนอประเด็นที่ยังขาดอยู่ให้สมบูรณ์มากขึ้น

วัตถุประสงค์ของการวิจัย

- 1) ศึกษาการเปลี่ยนแปลงการใช้พื้นที่ชุมชนป้อมมหากาฬในช่วงเวลาตั้งแต่ พ.ศ. 2502-2561
- 2) ศึกษาผลกระทบด้านพื้นที่ วิถีชีวิต และผู้คน ที่เกิดขึ้นหลังจากการย้ายออกจากชุมชนป้อมมหากาฬ

วิธีดำเนินการวิจัย

บทความนี้ศึกษาค้นคว้าโดยใช้วิธีการทางประวัติศาสตร์ ศึกษาจากเอกสารชั้นต้น เช่น พระราชกฤษฎีกาและจดหมายเหตุ เอกสารชั้นรอง เช่น วิทยานิพนธ์ วารสาร และหนังสือทั่วไป รวมทั้งแผนที่ ภาพถ่าย และหนังสือพิมพ์ นอกจากนี้ยังเก็บข้อมูลจากการสัมภาษณ์ ผู้ที่ให้สัมภาษณ์เป็นคนที่อาศัยอยู่ในชุมชน โดยเก็บข้อมูลสัมภาษณ์จากบุคคลทั้งสองฝ่ายในชุมชนหลังเกิดเหตุการณ์ขัดแย้ง รวมทั้งข้อมูลสัมภาษณ์ที่มาจากวิจัยอื่นๆ และนำเสนอแบบพรรณนาวิเคราะห์

ผลการวิจัย

การเปลี่ยนแปลงการใช้พื้นที่ชุมชนป้อมมหากาฬ พ.ศ. 2502 - พ.ศ. 2561 เป็นการเปลี่ยนแปลงที่เริ่มขึ้นจากการที่ใน พ.ศ. 2502 รัฐบาลจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ มีแผนจะสร้างสวนสาธารณะในบริเวณชุมชนป้อมมหากาฬ โดยมีกรุงเทพมหานครเป็นผู้ดูแล ต่อมามีการจัดทำโครงการกรุงรัตนโกสินทร์ใน พ.ศ. 2525 ตามมาด้วยการออกพระราชกฤษฎีกาเวนคืนที่ดิน พ.ศ. 2535 เพื่อจัดระเบียบพื้นที่และนำพื้นที่ดังกล่าวมาสร้างสวนสาธารณะให้กับกรุงเทพมหานคร ในทางตรงกันข้าม ชาวบ้านที่อาศัยอยู่ในชุมชนป้อมมหากาฬได้แสดงกรรมสิทธิ์ที่ดินบริเวณนี้โดยรวมตัวกันเรียกร้องให้ยุติโครงการดังกล่าว พร้อมกับเสนอแนะแนวทางเพื่ออนุรักษ์ชุมชนป้อมมหากาฬซึ่งเป็นชุมชนโบราณที่สืบเนื่องมาตั้งแต่สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นไว้ต่อไป ด้วยเหตุนี้ พื้นที่บริเวณชุมชนป้อมมหากาฬจึงกลายเป็นพื้นที่แห่งความขัดแย้งระหว่างกรุงเทพมหานครกับชาวบ้าน ซึ่งทั้งสองฝ่ายต่างมีจุดประสงค์ในการใช้พื้นที่บริเวณดังกล่าวแตกต่างกัน ความขัดแย้งดำเนินมาอย่างยืดเยื้อ ท้ายที่สุด ชาวบ้านได้ยื่นขอออกจากชุมชนป้อมมหากาฬใน พ.ศ. 2561 พร้อมกับส่งคืนพื้นที่ให้กับกรุงเทพมหานครเพื่อสร้างสวนสาธารณะป้อมมหากาฬที่แล้วเสร็จในปีเดียวกัน ซึ่งหลังจากการย้ายออกจากชุมชนชาวบ้านได้รับผลกระทบทั้งด้านวิถีชีวิตที่เปลี่ยนแปลงไปจากเดิม อาชีพเก่าแก่ที่สูญหาย และความกระทบกระเทือนทางจิตใจเป็นอย่างมาก ซึ่งทำให้ชาวบ้านต้องปรับตัวเพื่อดำเนินชีวิตอยู่ต่อไป

1. การใช้พื้นที่ชุมชนป้อมมหากาฬก่อนการเข้ามาจัดระเบียบพื้นที่โดยภาครัฐตั้งแต่ทศวรรษ

2510

1.1 การตั้งถิ่นฐานชุมชนชานกำแพงพระนคร : ชุมชนป้อมมหากาฬในสมัยรัตนโกสินทร์

ตอนต้น

ชุมชนป้อมมหากาฬ ตั้งอยู่บริเวณหลังกำแพงเมืองและป้อมมหากาฬ ซึ่งเป็น 1 ใน 14 ป้อมปราการที่สร้างขึ้นในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช (พ.ศ. 2325 - 2352) พื้นที่บริเวณป้อมมหากาฬและกำแพงเมืองถูกใช้เป็นหน้าด่านป้องกันข้าศึกที่จะยกทัพมาทางตะวันออกเฉียงเหนือ พื้นที่ระหว่างคลองและกำแพงเมืองดังกล่าวเรียกว่า ชานพระนคร ซึ่งมีลักษณะเป็นพื้นที่ค่อนข้างกว้างและสะดวกในการคมนาคม [1] สภาพพื้นที่ในระยะแรกสร้างป้อมและกำแพงเมืองปกคลุมไปด้วยป่ารกชัฏยังไม่มีผู้คนเข้ามาอยู่อาศัย โดยผู้คนส่วนใหญ่เริ่มเข้ามาสร้างบ้านเรือน ณ บริเวณด้านนอกของแนวกำแพงป้อมในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เนื่องจากโปรดเกล้าฯ ให้สร้างวัดราชนัดดารามขึ้นเมื่อ พ.ศ. 2389 และได้พระราชทานที่ดินบริเวณชานกำแพงพระนครหลังป้อมมหากาฬให้กับข้าราชการบริพารซึ่งทำหน้าที่ในการสร้างวัดเป็นที่อยู่อาศัย [2] ชุมชนป้อมมหากาฬมีลักษณะเป็นชุมชนชานพระนครที่ก่อตั้งขึ้นริมคลองรอบกรุง (โองอ่าง-บางลำพู) ด้วยสภาพที่อุดมสมบูรณ์ติดกับแม่น้ำลำคลองหลายสาย ได้แก่ คลองรอบกรุง คลองมหานาค และคลองหลอดวัดเทพธิดาราม ทำให้ชุมชนป้อมมหากาฬเป็นพื้นที่จุดรวมการสัญจรทางน้ำที่สำคัญในยุครัตนโกสินทร์ตอนต้น ในสมัยนั้นจะมีเรือสินค้าจากต่างหัวเมือง เช่น อยุธยา สิงห์บุรี และอ่างทอง บรรทุกสินค้าจำพวกข้าว เครื่องปั้นดินเผา มีเรือแม่ค้าขายข้าวปลาอาหารและผลไม้จากสวนต่างๆ มาที่คลองโองอ่างบางลำพูแห่งนี้ ส่งผลให้บริเวณดังกล่าวเป็นท่าเรือที่พ่อค้าแม่ค้านำสินค้ามาค้าขายแลกเปลี่ยนสินค้า บ้างก็ใช้เป็นสถานที่พักสินค้า นอกจากนี้ยังมีเรือถ่าน หรือ เรือหัวเดียว ซึ่งเป็นเรือจ้างขนถ่านจากหัวเมืองขนถ่านใส่ชะลอมใส่กระสอบมาขาย โดยมาขึ้นที่ท่าเรือบริเวณหลังป้อมมหากาฬ ถ่านจำนวนมากจะถูกนำมาเก็บไว้ในตรอกใกล้กับท่าเรือ ต่อมาจึงเรียกตรอกนี้ว่า ตรอกถ่าน หลังจากนั้นจะมีรถเข็นมารับถ่านไปขายในพระนคร ราคาชะลอมละ 5-10 สตางค์ ตามขนาดชะลอมเล็กใหญ่ [1]

ภาพที่ 1 การตั้งถิ่นฐานบ้านเรือนและการสัญจรทางน้ำของชุมชนป้อมมหากาฬ
ที่มา : สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ ภ.รพท.10/8

1.2 พัฒนาการของชุมชนป้อมมหากาฬ : การขยายตัวของชุมชนตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 4

จากสภาพพื้นที่ซึ่งเป็นจุดรวมการสัญจรทางน้ำที่สำคัญในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ทำให้ชุมชนป้อมมหากาฬค่อยๆ ขยายตัวอย่างต่อเนื่อง ประกอบกับในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ชุมชนป้อมมหากาฬได้ขยายตัวคึกคักยิ่งขึ้นจากการเป็นพื้นที่ทางผ่านในการสัญจรทางน้ำของผู้คนจำนวนมาก เพื่อเดินทางไปงานประจำปีเขาทองที่วัดสระเกศ พระองค์ได้โปรดเกล้าฯ ให้บูรณะวัดสระเกศขึ้นใหม่โดยก่อบรมบรรพต นอกจากนี้ การคมนาคมที่สะดวกทั้งทางน้ำผ่านคลองรอบกรุงและทางบกผ่านถนนเจริญกรุง ส่งผลให้มีผู้คนมากราบไหว้พระเจดีย์ไม่เคยขาด การจัดงานประจำปีเขาทองคาดว่าจะเกิดขึ้นนับแต่นั้นเป็นต้นมา งานดังกล่าวภายหลังจัดขึ้นกลางเดือน 12 หรือวันลอยกระทงของทุกปี เป็นระยะเวลา 10 วัน เป็นงานรื่นเริงของชาวบ้านที่ได้มาไหว้พระทำบุญตามศรัทธา หนุ่มสาวได้มีโอกาสมาพบปะและใกล้ชิดกันมากขึ้น เด็กๆ ได้ดูการเล่นตามอัธยาศัย [3] ซึ่งในเวลาต่อมาเมื่อเรือแจวจากที่ต่างๆ ผู้หญิงแต่งตัวงดงาม นุ่งผ้าซิ่น สวมเสื้อแขนกระบอกสามส่วน แต่งหน้าทาปากอย่างสวยงาม มาลอยเรือเล่นสัปดาห์บริเวณด้านหน้าตึกโบราณ (ตึกพระยาญาณประกาศ) ในเรือจะมีทั้งคนร้องสัปดาห์ คนตีกรับ ตีกลอง ต่างร้องเกี่ยวพาราสีเป็นที่สนุกสนาน จากนั้นขึ้นไปนมัสการพระบรมสารีริกธาตุบนภูเขาทอง วัดสระเกศ [1] ส่งผลให้ชุมชนบริเวณป้อมมหากาฬที่ตั้งอยู่ริมคลองรอบกรุงซึ่งมีการคมนาคมสะดวกและตั้งอยู่บริเวณใกล้เคียงกับวัดภูเขาทองซึ่งเป็นศูนย์รวมของผู้คนเกิดขยายตัว ผู้คนเดินทางไปมาอย่างไม่ขาดสาย พื้นที่บริเวณดังกล่าวได้ดึงดูดให้ผู้คนเข้ามาทำการค้าและอยู่อาศัยเป็นจำนวนมากไม่น้อย

1.3 การเปลี่ยนแปลงด้านพื้นที่นับตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 5

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ชุมชนป้อมมหากาฬเข้าสู่การเป็นพื้นที่แห่งศิลปวัฒนธรรมจากการเป็นต้นกำเนิดวิกิเกพระยาเพชรปราณี วิกิเกแห่งแรกของสยาม ตั้งอยู่นอกกำแพงเมืองตรงข้ามวัดราชนิตดารามหรือพื้นที่ที่เคยเป็นตรอกพระยาเพชรฯ ในชุมชนป้อมมหากาฬ โดยสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทูลสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ลงวันที่ 9 เมษายน 2483 “เมื่อพระยาเพชรปราณี (ตรี) ตั้งโรงเล่นยี่เกให้คนดูอยู่ที่บ้านหน้าวัดราชนิตดาแกเชิญหม่อมฉันไปดูครั้ง 1 และมานั่งอยู่ด้วยตลอดเวลาเล่น” [4] การแสดงลิเกของพระยาเพชรปราณีเป็นที่นิยมมากในขณะนั้น มีการดัดแปลงโดยนำเครื่องแต่งกายข้าราชการในสมัยรัชกาลที่ 5 มาดัดแปลงเพื่อให้ตัวละครสวมใส่ มีการสวมเครื่องยอดที่เรียกว่า ปันจู่หรือยอด

สวมเสื้อเยียรบับ นุ่งผ้ายก สวมถุงเท้าขาว ประดับนพรัตน์ราชวราภรณ์กำมะลอ ใส่สังวาล แพรสายสะพาย และโบว์แพรที่บ่า เป็นต้น สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาเพชรพราณีเกี่ยวกับการแต่งกายว่า “เหตุใดจึงคิดทำเครื่องเล่นนี้เกற்றுหรือนอกกริตต่างๆ ... แยกบอกอธิบายว่าแต่งอย่างนั้นผู้หญิงเห็นว่าสวย มักติดใจชอบไปดู มีผู้หญิงไปดูมาก พวกผู้ชายก็มักพากันไปดูพวกผู้หญิง” [4] นอกจากการแต่งกายที่ดึงดูดผู้คนให้เข้ามาชมการแสดงลิเกแล้ว ยังมีการแต่งหน้า และจัดแต่งทรงผมที่แปลกตา ทำให้ในภายหลังคนจึงเรียกชื่อของพระยาเพชรพราณีว่า ลิเกทรงเครื่อง ด้วยการแต่งกายที่แปลกใหม่ได้กลายเป็นกลวิธีหลักในการดึงดูดผู้คนให้เข้ามาชมลิเกที่ชุมชนป้อมมหากาฬเพิ่มมากขึ้น

ขณะที่การแสดงลิเกของพระยาเพชรพราณีทำให้ชุมชนป้อมมหากาฬคึกคักและเป็นที่ยึดของคนที่ผ่านไป ในทางตรงกันข้ามกำแพงเมืองและป้อมมหากาฬกลับถูกลดความสำคัญลงเนื่องมาจากการขยายตัวบ้านเมืองในช่วงเวลาดังกล่าว ส่งผลให้ชุมชนป้อมมหากาฬไม่ได้เป็นป้อมปราการกำแพงพระนครอีกต่อไป ความสำคัญด้านการทหารหมดลง ประกอบกับใน พ.ศ. 2442 มีการตัดถนนราชดำเนินผ่านชุมชนป้อมมหากาฬ ถนนเริ่มมีความสำคัญมากกว่าคลอง ส่งผลให้ชุมชนป้อมมหากาฬเปลี่ยนจากพื้นที่ที่อยู่บนเส้นทางคมนาคมสำคัญทางน้ำหลายสายกลายเป็นพื้นที่ที่ถูกปิดล้อม อย่างไรก็ตาม คลองรอบกรุงยังคงถูกใช้เป็นเส้นทางสำคัญในการสัญจรของบรรดาเจ้านายในโอกาสต่างๆ ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว บริเวณหลังป้อมมหากาฬได้มีการสร้างอาคารท่าเรือขึ้นใน พ.ศ. 2458 โดยปลัดพระยาภูวนประภาศ (เลื่อน สุพฤวิวัฒน์) ปลัดทูลฉลองกระทรวงเกษตรธิการ ท่าเรือแห่งนี้ใช้เป็นต้นทางสำหรับเจ้านายและข้าราชการที่เดินทางไปเฝ้าสมเด็จพระศรีสุวรินทิราบรมราชเทวี พระพันวัสสามาตุจฉาเจ้า ซึ่งทรงย้ายไปประทับที่วังสระปทุมตั้งแต่ พ.ศ. 2459 นอกจากนี้อาคารท่าเรือแห่งนี้ยังใช้เป็นที่ประทับของเจ้านายที่เสด็จมาทอดพระเนตรการเล่นสัทวาทในคลองโอด่าง ซึ่งนิยมเล่นกันในช่วงงานภูเขาทอง ซึ่งในเวลาต่อมา คลองยังคงมีความสำคัญกับคนในชุมชนเรื่อยมา เห็นได้จาก คลอง นอกจากนี้ในช่วงเวลาดังกล่าวชุมชนป้อมมหากาฬยังมีความสำคัญในฐานะถิ่นของช่างทำเครื่องดนตรีไทย โดยชาวบ้านเล่าว่าบรรพบุรุษที่ชื่อ คุณอู่ ไม่เสื่อมสุข ช่างทำเครื่องดนตรีไทยที่มีฝีมือมากคนหนึ่ง ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทั้งยังสนิทสนมกับหลวงประดิษฐไพเราะ (จางวางคร ศิลปะบรรเลง) ครูดนตรีไทยที่มีชื่อเสียงในสมัยรัตนโกสินทร์ [1] แต่เนื่องจากคติความเชื่อโบราณไม่นิยมให้ผู้หญิงทำเครื่องดนตรีไทยเพราะถือเป็นของสูง ดังนั้นหากครอบครัวใดมีแต่ลูกผู้หญิงก็เท่ากับว่าอาชีพนี้ต้องเลิกกันไป ประกอบกับความนิยมในการเล่นดนตรีไทยในสังคมลดน้อยลง การเป็นแหล่งเครื่องดนตรีไทยของชุมชนป้อมมหากาฬจึงค่อยๆ หมดลงเช่นเดียวกัน

2. การใช้พื้นที่ชุมชนป้อมมหากาฬหลังการจัดระเบียบพื้นที่โดยภาครัฐตั้งแต่ทศวรรษ 2510

2.1 จุดเริ่มต้นแนวคิดการสร้างสวนสาธารณะป้อมมหากาฬในสมัยจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์

นับตั้งแต่ชุมชนป้อมมหากาฬก่อตัวขึ้นเป็นชุมชนขนานพระนครและขยายตัวอย่างคึกคักในสมัยรัชกาลที่ 4 ได้ดำรงอยู่เรื่อยมาจนกระทั่งสมัยจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ เป็นนายกรัฐมนตรี รัฐบาลมีแนวคิดที่จะอนุรักษ์และฟื้นฟูป้อมมหากาฬและกำแพงเมืองซึ่งเป็นโบราณสถานอันทรงคุณค่าและมีความโดดเด่นสง่างามบนถนนราชดำเนิน [5] โดยการจัดสร้างสวนสาธารณะขึ้นบริเวณชุมชนป้อมมหากาฬ การอนุรักษ์และฟื้นฟูโบราณสถานในสมัยนี้เป็นผลสืบเนื่องมาจากการขุดค้นเพื่ออนุรักษ์โบราณสถานวัดร้างที่สุโขทัยระหว่าง พ.ศ. 2496-2498 นอกจากนี้เมื่อจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ขึ้นเป็นนายกรัฐมนตรีใน พ.ศ. 2502 มีการส่งเสริมการท่องเที่ยวโดยตั้งองค์การส่งเสริมการท่องเที่ยวแห่งประเทศไทย (อ.ส.ท.) ใน พ.ศ. 2503 และรัฐบาลฟื้นฟูพระราชพิธีต่างๆ ของราชสำนัก จัดการเสด็จ เยี่ยมวัดหลวงของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทั้งในกรุงเทพฯ และต่างจังหวัด [6] จึงอาจกล่าวได้ว่าปัจจัยเหล่านี้มีส่วนสำคัญที่ทำให้เกิดการอนุรักษ์ป้อมมหากาฬ

การอนุรักษ์ป้อมมหากาฬและโบราณสถานต่างๆ ในช่วงนี้ยังอาจเป็นผลสืบเนื่องมาจากการเสด็จประพาสต่างประเทศของพระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดช ระหว่างวันที่ 14 มิถุนายน พ.ศ. 2503-17 มกราคม พ.ศ. 2504 โดยเสด็จพระราชดำเนินเยือนประเทศในทวีปอเมริกาและทวีปยุโรปจำนวน 13 ประเทศ ได้แก่ สหรัฐอเมริกา อังกฤษ เยอรมนีตะวันตก โปรตุเกส อิตาลี สวิตเซอร์แลนด์ เดนมาร์ก นอร์เวย์ สวีเดน อิตาลี เบลเยียม ฝรั่งเศส ลักเซมเบิร์ก เนเธอร์แลนด์ และสเปนตามลำดับ [7] ระหว่างทางเสด็จพระราชดำเนินเยือนประเทศต่างๆ พระองค์ทอดพระเนตรเห็นความสวยงามของโบราณสถานตามเมืองเก่าที่ได้รับการดูแลรักษาไว้เป็นอย่างดี ประกอบการที่ประทับอยู่ในประเทศยุโรปตั้งแต่ยังทรงพระเยาว์ทำให้ทรงเห็นการอนุรักษ์โบราณสถานโบราณวัตถุของชาติตะวันตกในฐานะที่เป็นมรดกทางประวัติศาสตร์ของชาติ นอกจากนี้ใน พ.ศ. 2500 พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดชเสด็จฯ ไปจังหวัดพระนครศรีอยุธยาเพื่อทอดพระเนตรเครื่องทองที่ค้นพบที่กรุวัดราชบูรณะและทรงมีพระราชดำรัสเรื่องการรักษาดูแลโบราณวัตถุว่า “...โบราณวัตถุและศิลปวัตถุที่พบในกรุพระปรางค์วัดราชบูรณะขณะนี้สมควรจะได้มีพิพิธภัณฑ์สถานเก็บรักษา และตั้งแสดงให้ประชาชนชมในจังหวัดพระนครศรีอยุธยา หาดควรนำไปเก็บรักษาและตั้งแสดง ณ ที่อื่นไม่ โบราณวัตถุและศิลปวัตถุของท้องถิ่นใด ก็ควรเก็บรักษาและตั้งแสดงไว้ในพิพิธภัณฑ์สถานของจังหวัดนั้น ๆ...” [8] พระองค์มีพระราชดำริเกี่ยวกับการอนุรักษ์และฟื้นฟูโบราณวัตถุและโบราณสถานเพื่อดำรงไว้ซึ่งมรดกของชาติ ดังพระราชดำรัสเมื่อครั้งเสด็จเปิดพิพิธภัณฑ์เจ้าสามพระยา พ.ศ. 2504 ที่ว่า “...โบราณวัตถุ ศิลปวัตถุ และโบราณสถานทั้งหลายนั้น ล้วนเป็นของมีคุณค่าและจำเป็นแก่การศึกษาค้นคว้าในทางประวัติศาสตร์ ศิลปะ และโบราณคดี เป็นเครื่องแสดงถึงความเจริญรุ่งเรืองของชาติไทย ที่มีมาแต่อดีตกาล สมควรจะสงวนรักษาให้คงทนถาวรเป็นสมบัติส่วนรวมของชาติไว้ตลอดกาล...” [8] ต่อมาทรงมีพระราชดำรัสเมื่อครั้งเสด็จฯ ไปพระนครศรีอยุธยาอีกครั้งใน พ.ศ. 2506 ว่า “เรื่องโบราณสถานนั้นเป็นเกียรติของชาติ อัญญาเก่า ๆ แผ่นดินยาก็มีค่า ควรช่วยกันรักษาไว้ ถ้าเราขาดสูญหาย อยุธยา และกรุงเทพฯ ๗ แล้ว ประเทศไทยก็ไม่มีความหมาย...” [9]

การขยายตัวของบ้านเมืองจากการขยายตัวทางเศรษฐกิจหลังมีแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ตั้งแต่ พ.ศ. 2504 ทำให้ชุมชนป้อมมหากาฬเกิดการเปลี่ยนแปลงทางด้านประชากรครั้งใหญ่จากการมีผู้คนกลุ่มใหม่โยกย้ายเข้ามาอยู่อาศัยในชุมชนมากขึ้น โดยเฉพาะหลังเหตุการณ์ไฟไหม้ในชุมชนเมื่อประมาณ พ.ศ. 2511- 2513 ทำให้มีการสร้างอาคารขนาดเล็กขึ้นแทนบ้านที่ถูกไฟไหม้ อาคารเหล่านี้กลายเป็นบ้านเช่าที่มีจำนวนเพิ่มมากขึ้น ผู้อยู่อาศัยดั้งเดิมถูกแทนที่ด้วยคนกลุ่มใหม่ที่อพยพมาจากต่างจังหวัดที่เข้ามาทำงานในกรุงเทพฯ [10] ต่อมาใน พ.ศ. 2515 รัฐบาลมีแนวคิดที่จะจัดซื้อที่ดินบริเวณหลังป้อมมหากาฬ เนื่องจากเห็นว่าป้อมมหากาฬเป็นพื้นที่สำคัญแห่งหนึ่งของกรุงรัตนโกสินทร์ ตั้งอยู่บนถนนราชดำเนินซึ่งเป็นเส้นทางสายสำคัญในการเสด็จพระราชดำเนินของพระมหากษัตริย์และพระบรมวงศานุวงศ์ เป็นเส้นทางที่ใช้ต้อนรับการมาเยือนของแขกบ้านแขกเมืองอยู่เสมอ รัฐบาลจึงมีโครงการที่จะปรับปรุงพื้นที่บริเวณป้อมมหากาฬให้เป็นระเบียบเรียบร้อย โดยจัดทำเป็นสวนสาธารณะสำหรับเป็นที่พักผ่อนหย่อนใจของประชาชน ดังนั้นรัฐบาลจึงแต่งตั้ง “คณะกรรมการดำเนินการจัดซื้อที่ดินบริเวณหลังป้อมมหากาฬ” ขึ้นและเริ่มดำเนินการใน พ.ศ. 2516 ทำให้ชุมชนป้อมมหากาฬมีลักษณะทางกายภาพเปลี่ยนแปลงไปอย่างมาก กล่าวคือบ้านเรือนขนาดใหญ่หลายหลังกลายเป็นบ้านรั้วผู้อยู่อาศัย เนื่องจากคนกลุ่มนี้ได้ขายที่ดินให้กับรัฐบาลและย้ายที่อยู่อาศัย การย้ายออกจากชุมชนของเจ้าของที่เดิมครั้งนั้นส่งผลให้พื้นที่ดังกล่าวกลายเป็นพื้นที่สำหรับคนกลุ่มใหม่และชาวบ้านคนอื่นๆ ในชุมชนในการขยับขยายเข้ามาสร้างบ้านในที่ดินส่วนนี้ นับตั้งแต่นั้นเป็นต้นมา คนกลุ่มใหม่ที่ย้ายเข้ามาเข้าบ้านภายในชุมชนป้อมมหากาฬ ได้อยู่อาศัยร่วมกับคนในชุมชนเรื่อยมาโดยมีสำนึกรักและผูกพันกับชุมชนป้อมมหากาฬเช่นเดียวกับคนในชุมชนเดิม ดังจะเห็นได้ว่าในเวลาต่อมาคนกลุ่มที่ย้ายมาใหม่ได้ร่วมมือกับชาวชุมชนต่อสู้เพื่อปกป้องชุมชนป้อมมหากาฬจากการไล่รื้อของกรุงเทพมหานครที่เริ่มขึ้นใน พ.ศ. 2535 อย่างไรก็ตาม สภาพพื้นที่หลังจากคนกลุ่มใหม่ทยอย

อพยพเข้ามาอยู่อาศัยในชุมชนหลายครั้งด้วยกัน ทำให้ชุมชนเริ่มมีความหนาแน่นขึ้นและกลายเป็นชุมชนแออัดนับตั้งแต่นั้นเป็นต้นมา [10]

2.2 การเปลี่ยนแปลงของชุมชนป้อมมหากาฬอันเนื่องมาจากโครงการกรุงรัตนโกสินทร์

พ.ศ. 2525

โครงการกรุงรัตนโกสินทร์ เป็นโครงการที่จัดทำขึ้นเนื่องในโอกาสสมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ 200 ปี โดยภาครัฐได้หันมาให้ความสำคัญในการอนุรักษ์โบราณสถานในกรุงรัตนโกสินทร์อย่างต่อเนื่อง สืบเนื่องจากการอนุรักษ์ที่มีมาตั้งแต่กรุงเทพมหานครมีอายุครบ 150 ปี ใน พ.ศ. 2475 โบราณสถานสำคัญหลายแห่งทรุดโทรมลง รัฐบาลจึงได้เริ่มการอนุรักษ์โบราณสถานต่าง ๆ ตั้งแต่ พ.ศ. 2478 เป็นต้นมา เช่น การบูรณะพระบรมมหาราชวัง วัดพระศรีรัตนศาสดาราม วัดพระเชตุพน และพระราชวังบวรสถานมงคล เป็นต้น โดยการดำเนินการตามโครงการกรุงรัตนโกสินทร์ ที่จัดทำขึ้นใน พ.ศ. 2525 เริ่มต้นขึ้นโดยการออกพระราชกฤษฎีกาเวนคืนที่ดินเขตพระนคร พ.ศ. 2535 และการจัดทำแผนแม่บทเพื่อการอนุรักษ์และพัฒนากรุงรัตนโกสินทร์ ใน พ.ศ. 2537 โดยมีวัตถุประสงค์เพื่อจัดทำแผนงานและโครงการให้มีการอนุรักษ์อาคารสถานที่ที่มีคุณค่าทางประวัติศาสตร์ รวมทั้งสภาพแวดล้อมโดยรอบ โดยจัดทำเป็นโครงการย่อยจำนวนรวม 20 โครงการ ซึ่งโครงการแรกของแผนแม่บทนี้ คือ โครงการอนุรักษ์และปรับปรุงป้อมมหากาฬ โดยมีจุดประสงค์เพื่ออนุรักษ์ป้อมมหากาฬให้อยู่ในสภาพเดิมและรื้อฟื้นกำแพงเมืองบริเวณป้อมมหากาฬให้ต่อเนื่องจนถึงถนนบำรุงเมือง โดยจัดให้มีที่ว่างเปิดโล่งหลังกำแพง จากป้อมมหากาฬจรดถนนบำรุงเมืองและคงต้นไม้ใหญ่ในพื้นที่ไว้เพื่อสอดคล้องกับสวนสาธารณะสำหรับชุมชนและจุดพักผ่อนของนักท่องเที่ยวแห่งใหม่ของกรุงรัตนโกสินทร์ โดยมีกรุงเทพมหานคร หน่วยงานหลักผู้รับผิดชอบโครงการฯ [11]

2.3 การเปลี่ยนแปลงการใช้พื้นที่ตั้งแต่ พ.ศ. 2535 : จุดเริ่มต้นการต่อสู้ระหว่างชาวบ้านกับกรุงเทพมหานคร

การจัดทำโครงการกรุงรัตนโกสินทร์ของรัฐบาล ตั้งแต่ พ.ศ. 2525 และการจัดทำแผนแม่เพื่อการอนุรักษ์และพัฒนากรุงรัตนโกสินทร์ ตามมาด้วยการประกาศพระราชกฤษฎีกาเวนคืนที่ดิน พ.ศ. 2535 นำมาสู่ความขัดแย้งระหว่างชาวบ้านกับกรุงเทพมหานครซึ่งเป็นหน่วยงานหลักรับผิดชอบโครงการฯ นับตั้งแต่นั้นเป็นต้นมา โดยพระราชกฤษฎีกานี้ได้กำหนดเขตพื้นที่ที่ต้องการจะเวนคืน โดยมีวัตถุประสงค์เพื่อจัดสร้างสวนสาธารณะและอนุรักษ์โบราณสถาน [12] การดำเนินการครั้งนี้เป็นไปตามขั้นตอนที่ว่าด้วยการเวนคืนอสังหาริมทรัพย์ ในปีถัดมากรุงเทพมหานครได้ส่งหนังสือแจ้งการเข้าครอบครองและไปรับเงินให้ชาวชุมชนป้อมมหากาฬไปรับเงินค่าทดแทนอาคาร ซึ่งอยู่ระหว่างรายละเอียด 50,000 บาท ถึง 500,000 บาท แต่ต่อมาชาวบ้านบางกลุ่มที่ไม่ยินยอมย้ายออกจากชุมชนป้อมมหากาฬเริ่มเรียกร้องต่อหน่วยงานของภาครัฐเพื่อขอความเป็นธรรมและดำเนินการต่อสู้เพื่อรักษาชุมชนป้อมมหากาฬไว้อย่างเข้มแข็ง โดยใน พ.ศ. 2538 ชาวบ้านได้ยื่นเรื่องต่อทางกรุงเทพมหานครและหน่วยงานที่เกี่ยวข้อง ขอผ่อนผันระยะเวลาการรื้อย้ายไว้ชั่วคราว ต่อมาใน พ.ศ. 2546 ชาวบ้านรวมตัวกันยื่นฟ้องกรุงเทพมหานครต่อศาลปกครองกลาง เพื่อห้ามมิให้กรุงเทพมหานครเข้ารื้อถอนและยื่นร้องเรียนต่อคณะกรรมการสิทธิมนุษยชน ซึ่งทางกรุงเทพมหานครได้เสนอต่ออนุกรรมการคุ้มครองสิทธิมนุษยชนว่าไม่สามารถดำเนินการตามข้อเสนอของทางชุมชนป้อมมหากาฬได้ ศาลปกครองกลางจึงพิจารณาพิพากษายกฟ้องในปีเดียวกัน [10] เห็นได้ชัดว่าแนวทางการต่อสู้ด้วยวิธีการทางกฎหมายของชาวชุมชนป้อมมหากาฬไม่ประสบผลสำเร็จเท่าที่ควร ด้วยเหตุนี้ชาวชุมชนป้อมมหากาฬจึงหันไปใช้วิธีการปรับตัวเพื่ออยู่ร่วมกับสวนสาธารณะซึ่งกรุงเทพมหานครจะจัดทำขึ้นในพื้นที่บริเวณป้อมมหากาฬ

2.4 ชุมชนป้อมมหากาฬตั้งแต่ พ.ศ. 2546 : การสับสนุนจากหลายภาคส่วน

นับตั้งแต่ พ.ศ. 2546 เป็นต้นมาได้มีหน่วยงานทั้งภาครัฐและเอกชนเข้ามาช่วยเหลือชุมชนมากขึ้น อาทิ นักวิชาการในสาขาวิชาต่างๆ นักศึกษา และองค์กรเอกชน ที่ใช้วิธีการศึกษาความเป็นมาของชุมชนเพื่อเผยแพร่ให้ภาครัฐและประชาชนทั่วไปเล็งเห็นถึงความสำคัญของชุมชนป้อมมหากาฬในฐานะชุมชนโบราณชานพระนครที่มีความเป็นมาสืบเนื่องมาตั้งแต่สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น นอกจากนี้ยังร่วมมือกับชาวบ้านในการจัดทำโครงการวิจัยเพื่อหาทางออกเพื่อให้ชาวบ้านสามารถอยู่ร่วมกับโบราณสถานได้เป็นอย่างดี ช่วงเวลาดังกล่าวตรงกับที่นายอภิรักษ์ โกษะโยธิน เข้ารับตำแหน่งผู้ว่าราชการกรุงเทพมหานครใน พ.ศ. 2547 การดำเนินงานของรัฐในช่วงเวลานี้เป็นการทำความเข้าใจระหว่างกรุงเทพมหานครกับชุมชนป้อมมหากาฬซึ่งเป็นไปในทิศทางที่ดีขึ้น กล่าวคือ ผู้ว่าราชการกรุงเทพมหานคร และรองเลขาธิการสำนักงานพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ นายกิตติศักดิ์ สินธุภูมิข กรรมการสถาบันพัฒนาองค์กรชุมชน ลงนามบันทึกความร่วมมือด้านการพัฒนาโครงการบ้านมั่นคง ในกรุงเทพมหานคร ในวันที่ 16 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2547 ผู้ว่าราชการกรุงเทพมหานครจัดตั้งคณะกรรมการเพื่อดูแลการแก้ไขปัญหาและลงพื้นที่ป้อมมหากาฬพบกับชาวบ้านในวันที่ 24 สิงหาคม พ.ศ. 2548 เพื่อรับฟังปัญหาและข้อเสนอแนะของชาวชุมชน โดยกรุงเทพมหานครได้จัดแถลงข่าวขึ้นภายในชุมชนป้อมมหากาฬเพื่อประกาศให้ทราบทั่วทางกรุงเทพมหานครได้ว่าจ้างให้สำนักวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยศิลปากรทำการศึกษาวิจัยในประเด็นปัญหาและศึกษาถึงการดำรงอยู่ของชุมชนป้อมมหากาฬ โดยนายอภิรักษ์ โกษะโยธิน ผู้ว่าราชการกรุงเทพมหานคร รศ.ดร.วิวัฒน์ชัย อุตถากร อธิการบดีมหาวิทยาลัยศิลปากร และนายชัชชัย วรมหาคุณ ตัวแทนชุมชนป้อมมหากาฬ ลงนามร่วมกัน [10] โดยรองศาสตราจารย์ชาติรี ประกิตนันทการ หัวหน้าโครงการวิจัยฯ ได้นำเสนอแนวทางการใช้พื้นที่ร่วมกันระหว่างชุมชนกับสวนสาธารณะ โดยพื้นที่ป้อมมหากาฬจะเป็นพื้นที่สาธารณะ ชาวบ้านไม่มีกรรมสิทธิ์ที่ดินและมีสิทธิ์คล้ายผู้เช่า จากนั้นจะทำให้ชุมชนเป็นพิพิธภัณฑ์ที่มีชีวิต (Living Museum) ชาวบ้านจะใช้เวลาส่วนหนึ่งมาดำเนินกิจกรรมต่าง ๆ เพื่อสนับสนุนให้เป็นพื้นที่ทางวัฒนธรรม มีการจัดกิจกรรมหมุนเวียนตามเทศกาล ปรับปรุงบ้านไม้โบราณ 4-5 หลังในชุมชน ซึ่งสร้างเพื่อใช้เป็นพิพิธภัณฑ์ต่าง ๆ นอกจากนี้ ยังจัดระเบียบบ้านเรือนและสิ่งแวดล้อมในชุมชนให้เรียบร้อย [13] ต่อมาเมื่อพลตำรวจเอกอัศวิน ขวัญเมือง เข้ารับตำแหน่งผู้ว่าราชการกรุงเทพมหานคร ผลจากการศึกษาวิจัยที่ต้องการให้รักษาชุมชนป้อมมหากาฬไว้ได้ถูกล้มเลิกไป และหันกลับมาดำเนินการรื้อย้ายชุมชนใหม่อีกครั้ง

2.5 จุดสิ้นสุดชุมชนป้อมมหากาฬ : ความขัดแย้งภายในชุมชนช่วงท้ายการต่อสู้ พ.ศ.

2560

ความขัดแย้งที่เกิดขึ้นระหว่างกรุงเทพมหานครกับชาวชุมชนป้อมมหากาฬยังคงดำเนินต่อไปเนื่องจากกรุงเทพมหานครกลับมาใช้นโยบายไล่รื้อชุมชนออกจากพื้นที่เพื่อจัดสร้างสวนสาธารณะป้อมมหากาฬที่คาดว่าจะแล้วเสร็จใน พ.ศ. 2561 ส่งผลให้ความขัดแย้งดังกล่าวยังคงดำเนินมาอย่างต่อเนื่อง จนกระทั่งใน พ.ศ. 2560 การต่อสู้ระยะสุดท้ายของชาวบ้านดำเนินมาถึง ชาวบ้านเริ่มแตกแยกกันภายในชุมชนอันเนื่องมาจากความไม่เป็นธรรมในการเลือกบ้านบางส่วนที่จะอนุรักษ์ไว้อยู่กับชุมชนป้อมมหากาฬต่อไปที่ตัดสินโดยกรุงเทพมหานคร ทำให้ชาวบ้านส่วนที่เหลือไม่พอใจที่บ้านเรือนของตนต้องถูกรื้อ ความไม่พอใจดังกล่าวนำไปสู่ความแตกแยกและแบ่งออกเป็น 2 กลุ่มภายในชุมชน ประกอบกับความเหนื่อยล้าจากการต่อสู้ที่มีมาอย่างยาวนานกว่า 25 ปี [14] ส่งผลให้ชาวบ้านกลุ่มแรกยินยอมย้ายออกจากชุมชนป้อมมหากาฬ ในเดือนตุลาคม พ.ศ. 2560 คนกลุ่มนี้นำโดยนายพีระพล เหมรัตน์ อดีตรองประธานชุมชนป้อมมหากาฬ และชาวบ้านจำนวน 11 ครัวเรือน ซึ่งต่อมาในเดือนมกราคม พ.ศ. 2561 ได้มีชาวบ้านบางส่วนย้ายเข้ามาสมทบอีก 10 ครัวเรือน รวมเป็น 21 ครัวเรือน โดยกรุงเทพมหานครเป็นผู้ดำเนินการจัดหาที่พักชั่วคราวให้ที่บ้านอิมใจ บริเวณสำนักงานการประปาสาขาแมนศรี เขตป้อมปราบศัตรูพ่าย กรุงเทพมหานคร

ส่วนกลุ่มที่เหลืออยู่ในชุมชนป้อมมหากาฬ นำโดยนายรัชชัย วรมหาคุณ อดีตประธานชุมชนป้อมมหากาฬ และนายพรเทพ บุรณบุรีเดช อดีตรองประธานชุมชนป้อมมหากาฬ (คนใหม่) ยังคงดำเนินการต่อสู้กับภาครัฐเพื่อรักษาชุมชนป้อมมหากาฬต่อไป แต่สถานการณ์ที่ได้รับแรงกดดันจากภายนอกที่รัฐบาลส่งเจ้าหน้าที่กองอำนวยการรักษาความมั่นคงภายในของกรุงเทพมหานครเข้ามาควบคุมชุมชนอย่างเคร่งครัด ประกอบกับกลุ่มคนที่ยังอาศัยอยู่ในชุมชนยังได้รับความกดดันจากคนกลุ่มแรกที่ย้ายออกไปอยู่ที่บ้านอ้อมใจซึ่งกล่าวว่าพวกเขาได้รับการดูแลเป็นอย่างดีจากทางกรุงเทพมหานครและหน่วยงานภาครัฐที่เกี่ยวข้อง ความกดดันดังกล่าวส่งผลให้ในวันที่ 25 เมษายน พ.ศ. 2561 ผู้นำชุมชนและชาวบ้านประมาณ 7-8 ครอบครัว ซึ่งเป็นคนกลุ่มสุดท้ายที่อาศัยอยู่ในชุมชน ได้ย้ายออกจากชุมชนป้อมมหากาฬเพื่อไปขอเช่าบ้านอยู่ในชุมชนกัลยาณมิตร [15] ตั้งอยู่ที่สหกรณ์เคหสถานบ้านมั่นคงกัลยาณมิตร จำกัด เขตบางซื่อ กรุงเทพมหานคร

3. ผลกระทบจากการเข้ามาใช้พื้นที่ชุมชนป้อมมหากาฬโดยรัฐบาลและกรุงเทพมหานคร

3.1 ด้านพื้นที่

การเปลี่ยนแปลงด้านพื้นที่ เป็นการเปลี่ยนแปลงด้านที่ปรากฏเด่นชัดมากที่สุด เนื่องจากพื้นที่ที่เคยเป็นที่ตั้งของชุมชนป้อมมหากาฬที่มีมาตั้งแต่สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ถูกนำไปจัดสร้างเป็นสวนสาธารณะแห่งใหม่ของกรุงเทพมหานคร ส่งผลให้บ้านเรือนของชาวบ้านที่มีอายุเก่าแก่สืบเนื่องมาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 3 ซึ่งควรแก่การอนุรักษ์ไว้ได้ถูกรื้อถอนออกไป เห็นได้ชัดจากการรื้อถอนบ้านเลขที่ 99 ภายในชุมชนป้อมมหากาฬ โดยบ้านดังกล่าวมีลักษณะเป็นไม้โบราณอายุ 100 ปี ตั้งอยู่กลางลานชุมชน เป็นพื้นที่กิจกรรมและเป็นจุดศูนย์กลางของพิธีกรรมที่มีชีวิตของชุมชนที่ได้ถูกรื้อถอนไปในที่สุด โดยกรุงเทพมหานครได้เร่งทำตามแผนแม่บทเพื่อการอนุรักษ์และพัฒนากรุงรัตนโกสินทร์เพื่อปรับปรุงสภาพภูมิทัศน์ของชุมชนป้อมมหากาฬให้เป็นสวนสาธารณะสำหรับการพักผ่อนและการท่องเที่ยวภายในเกาะรัตนโกสินทร์ โดยสวนสาธารณะป้อมมหากาฬมีพื้นที่ทั้งหมด 4 ไร่ 3 งาน 59.35 ตารางวา รูปแบบของการปรับปรุงภูมิทัศน์พื้นที่บริเวณป้อมมหากาฬมีจุดประสงค์เพื่อเปิดมุมมองด้านโบราณสถานประเภทป้อมและกำแพงให้โดดเด่นสง่างาม ขณะที่สภาพแวดล้อมโดยรอบจะเป็นพื้นที่เพื่อพักผ่อนหย่อนใจและศึกษาหาความรู้ทางประวัติศาสตร์ ความสำเร็จจากการสร้างสวนสาธารณะบนพื้นที่ที่เคยเป็นที่ตั้งของชุมชนป้อมมหากาฬได้บรรลุวัตถุประสงค์ของรัฐบาลในด้านส่งเสริมการท่องเที่ยว ซึ่งกลุ่มผู้ใช้บริการส่วนใหญ่เป็นนักท่องเที่ยวที่เดินทางผ่านไป-มา เนื่องจากพื้นที่สวนสาธารณะตั้งอยู่ใกล้กับสถานที่ท่องเที่ยวสำคัญ เช่น วัดสระเกศ (ภูเขาทอง) วัดราชนัดดาราม (วัดโลหะปราสาท) และถนนราชดำเนินกลาง ทำให้นักท่องเที่ยวแวะเข้ามาเที่ยวชมสวนสาธารณะเป็นจำนวนมาก นอกจากนี้ยังมีชาวบ้านที่อยู่บริเวณใกล้เคียงเข้ามาใช้บริการ [16] แต่คนส่วนใหญ่ยังคงวิพากษ์วิจารณ์ว่าสวนสาธารณะยังไม่ตอบสนองความต้องการของประชาชนผู้ใช้บริการสวนสาธารณะอย่างแท้จริง เนื่องจากพื้นที่บริเวณป้อมมหากาฬที่มีกำแพงขนาดใหญ่ล้อมรอบ ทำให้เกิดเป็นพื้นที่เสี่ยงอันตรายต่อการเกิดปัญหาอาชญากรรมในยามค่ำคืน และกลายเป็นแหล่งมั่วสุมของกลุ่มวัยรุ่นที่ติดยาเสพติด นอกจากนี้ลานกิจกรรมโล่งของสวนสาธารณะยังขาดอุปกรณ์ในการออกกำลังกาย โตะ เก้าอี้ และสิ่งอำนวยความสะดวกอื่นๆ อีกจำนวนมาก ทำให้สวนสาธารณะแห่งนี้ไม่เอื้อประโยชน์ต่อชุมชนเท่าที่ควร ซึ่งในอนาคตรัฐบาลอาจแก้ไขปัญหาด้วยการเพิ่มสิ่งอำนวยความสะดวกและจัดนิทรรศการเพื่อให้ความรู้กับคนในชุมชนและบุคคลทั่วไปมากขึ้น

ภาพที่ 2 สวนสาธารณะป้อมมหากาฬ

3.2 ด้านวิถีชีวิต

หลังจากการไล่รื้อชุมชนป้อมมหากาฬเสร็จสมบูรณ์ในวันที่ 25 เมษายน พ.ศ. 2561 ผลกระทบด้านวิถีชีวิตที่เกิดขึ้นตามมาหลังจากการไล่รื้อชุมชนป้อมมหากาฬมีอยู่หลายประการ ประการแรก คือ การเปลี่ยนแปลงด้านที่อยู่อาศัย เนื่องจากบ้านเรือนของชาวบ้านถูกรื้อถอนออกจากชุมชน ชาวบ้านได้รับการจัดสวัสดิการด้านที่อยู่อาศัยจากกรุงเทพมหานครแต่ต้องใช้ระยะเวลาพอสมควรในการปรับเปลี่ยนวิถีชีวิตดั้งเดิมจากที่เคยอาศัยอยู่ในชุมชนเพื่อให้เข้ากับสภาพแวดล้อมโดยรอบของที่อยู่อาศัยแห่งใหม่ ประการต่อมาคือด้านอาชีพ รองประธานชุมชนป้อมมหากาฬหรือพี่แตได้กล่าวถึงปัญหาด้านอาชีพว่า “เรื่องอาชีพกระทบแน่นอน เคยหากินอยู่ใกล้กับบริเวณป้อมมหากาฬ ต้องเดินทางไกลไปที่นั่น อย่างเจ้เฮงที่เคยขายของชำอยู่ในป้อม ตอนนี้อยู่ที่นี่ขายของไม่ได้เพราะมีคนขายอยู่แล้วเต็มไปแยะที่เขา ส่วนตัวพี่เองแต่งงานแล้วเพราะอาชีพอยู่แถวนั้น” [15] เห็นได้ชัดว่าการเปลี่ยนที่อยู่อาศัยใหม่ได้ส่งผลกระทบต่ออาชีพของชาวบ้าน เนื่องจากบางคนต้องตกงานหรือเปลี่ยนสถานที่ทำงาน ซึ่งต้องใช้ระยะเวลาในการเดินทางจากแหล่งอาชีพเดิมกับที่อยู่อาศัยใหม่ เช่น พ่อค้า แม่ค้า และคนขายพระเครื่องที่ต้องปรับตัวไปค้าขายยังแหล่งใหม่เพื่อดำรงชีพ นอกจากนี้ การรื้อชุมชนยังส่งผลกระทบทำให้อาชีพดั้งเดิมของชาวบ้านสูญหายไปมากที่สุด เช่น การปั้นเศียรพ่อก่อกาญี การทำกรงนกเขา และการหลอมทอง เป็นต้น ประการสุดท้ายคือ ด้านการศึกษาของเด็ก การย้ายที่อยู่ใหม่ยังส่งผลกระทบต่อการศึกษาของเด็กในชุมชน โดยชาวบ้านกล่าวว่าเมื่อย้ายไปอยู่อาศัยที่แห่งใหม่ เด็กในชุมชนได้รับผลกระทบด้านการปรับตัวเข้ากับสังคมเพื่อนใหม่ หากเลือกอยู่ที่เดิมอาจเดินทางไปโรงเรียนโดยใช้ระยะเวลาและระยะทางที่เพิ่มมากขึ้นไกลมากขึ้น ค่าใช้จ่ายเพิ่มขึ้น ทั้งนี้ ทางกรุงเทพมหานครยืนยันกับทางชาวบ้านว่าจะจัดหาสถานศึกษาของภาครัฐที่ใกล้บ้านให้กับเด็กในชุมชนทุกคน

3.3 ด้านผู้คน

ผลกระทบด้านจิตใจของชาวบ้าน นับเป็นปัญหาสำคัญที่เกิดขึ้นหลังจากการไล่รื้อชุมชนป้อมมหากาฬ เมื่อการต่อสู้สิ้นสุดลงพร้อมกับความพ่ายแพ้ ชาวบ้านสูญเสียทั้งบ้านที่เคยอยู่อาศัยมาตั้งแต่เด็ก ๆ และสูญเสียความสัมพันธ์ใกล้ชิดและความรักใคร่ปรองดองกันในชุมชน วิถีชีวิตชุมชนหายไป ครั้นยังมีชุมชนป้อมมหากาฬ ชาวบ้านในชุมชนอยู่กับแบบญาติมิตรที่ช่วยเหลือเกื้อกูลกัน ดังคำบอกเล่าของพี่แตในชุมชนที่ว่า “บางครอบครัวอย่างครอบครัวของพี่ก็แตกสลาย เมื่อก่อนมีครอบครัวแต่เมื่อมีการย้ายบ้านมาอยู่ที่นี่ บ้านซึ่งมีขนาดเล็กและคับแคบทำให้แยกทางกัน พี่จึงเหลือตัวคนเดียว ไม่อยากให้คนสัมภาษณ์เพราะตอนนี้ตกงานครอบครัวก็แตกแยก จิตใจยังไม่เข้มแข็งพอ” [15] ความกระทบกระเทือนทางด้านจิตใจของคนในชุมชนปรากฏชัดจากการคำบอกเล่าของพระธีรชัย วรปัญญา หรือ พระเก้ ซึ่งเป็นชาวบ้านคนหนึ่งที่เกิดและเติบโตในชุมชนและต่อสู้เพื่อปกป้องชุมชนป้อมมหากาฬมาอย่างยาวนาน เมื่อถูกไล่รื้อชุมชนจึงเกิดผลกระทบทางด้านจิตใจจนกระทั่งเข้าสู่

ร่มาสาวพัสดร์ในพระพุทศาสนาเพื่อฟื้นฟูจิตใจให้ดีขึ้น ปัจจุบันคนในชุมชนส่วนใหญ่รวมทั้งตัวพระเองยังคงมีจิตใจที่อ่อนแอและยังคงหวงคิดถึงวิถีชีวิตในชุมชนป้อมมหากาพอยู่เสมอ

อภิปรายผลการวิจัย

จากการศึกษาสามารถอภิปรายผลได้ว่า การเปลี่ยนแปลงการใช้ที่ดินชุมชนป้อมมหากาพ เริ่มต้นขึ้นใน พ.ศ. 2502 อันเนื่องมาจากนโยบายการจัดสร้างสวนสาธารณะของจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ โดยดำเนินการจัดซื้อที่ดินบริเวณชุมชนป้อมมหากาพ เป็นผลให้เกิดการเปลี่ยนแปลงด้านประชากรและพื้นที่ กล่าวคือ คนกลุ่มใหม่ได้ย้ายเข้ามาแทนที่ผู้อยู่อาศัยเดิม บ้านที่มีลักษณะเป็นห้องเช่าเพิ่มมากขึ้นจนกลายเป็นชุมชนแออัด นับตั้งแต่นั้นเป็นต้นมา รัฐบาลได้เข้ามาใช้พื้นที่ชุมชนป้อมมหากาพผ่านโครงการต่างๆ เช่น โครงการกรุงรัตนโกสินทร์ พ.ศ. 2525 เนื่องในโอกาสกรุงรัตนโกสินทร์ครบรอบ 200 ปี โดยมีจุดประสงค์เพื่ออนุรักษ์และฟื้นฟูโบราณสถานอันได้แก่ ตัวป้อมมหากาพและกำแพงเมือง โดยมีกรุงเทพมหานครเป็นผู้ดูแลโครงการ ตามมาด้วยการออกพระราชกฤษฎีกาเวนคืนที่ดิน พ.ศ. 2535 เพื่อนำที่ดินบริเวณชุมชนป้อมมหากาพมาจัดสร้างสวนสาธารณะเพื่อการท่องเที่ยวและการพักผ่อน การเวนคืนที่ดินดังกล่าว ถือเป็นจุดเปลี่ยนที่ทำให้ชุมชนป้อมมหากาพกลายเป็นพื้นที่แห่งความขัดแย้งนับตั้งแต่นั้นเป็นต้นมา

ความขัดแย้งระหว่างกรุงเทพมหานครกับชาวบ้านดำเนินมาอย่างต่อเนื่อง โดยชาวบ้านได้ทำการต่อสู้ทั้งทางด้านกฎหมาย เช่น การยื่นฟ้องต่อศาลปกครองและองค์กรสิทธิมนุษยชน ด้านวัฒนธรรม เช่น การจัดทำพิพิธภัณฑสถานไม้โบราณ สร้างตลาดนัดชุมชน พร้อมทั้งจัดการสัมมนาและจัดกิจกรรมต่างๆ เพื่อประชาสัมพันธ์ประวัติของชุมชน นอกจากนี้ ยังมีองค์กรภายนอก อาจารย์ นิสิต และบุคคลทั่วไปเข้ามาช่วยเหลือ ชาวบ้านในการต่อสู้เพื่อปกป้องชุมชนป้อมมหากาพให้คงอยู่ต่อไป ทางด้านกรุงเทพมหานครมีความพยายามที่จะรับฟังข้อคิดเห็นและปรับความเข้าใจกับชาวบ้านเรื่อยมาแต่ก็ยังไม่ประสบความสำเร็จ แต่ต่อมาสถานการณ์เริ่มดีขึ้นเมื่อนายอภิรักษ์ โกษะโยธิน ดำรงตำแหน่งผู้ว่าราชการจังหวัด ได้มีการลงพื้นที่ชุมชนเพื่อพบปะและพูดคุยเพื่อปรับความเข้าใจกับชาวบ้าน พร้อมกันนี้ได้มีคำสั่งให้มหาวิทยาลัยศิลปากรจัดทำโครงการวิจัยบ้านไม้โบราณของชุมชนป้อมมหากาพ โดยผลการวิจัยชี้ให้เห็นว่าชุมชนป้อมมหากาพมีความสำคัญของในฐานะชุมชนชานพระนครที่มีความเป็นมาสืบเนื่องตั้งแต่กรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น ควรได้รับการอนุรักษ์ไว้ แต่ท้ายที่สุด โครงการดังกล่าวไม่ได้นำมาปรับใช้ เนื่องจากนโยบายการรื้อย้ายชุมชนเพื่อจัดสร้างสวนสาธารณะป้อมมหากาพถูกนำกลับมาใช้อีกครั้งเมื่อ พลตำรวจเอกอัศวิน ขวัญเมือง ดำรงตำแหน่งผู้ว่าราชการ เนื่องด้วยนโยบายที่กล่าวมาข้างต้น ประกอบกับความเหนียวแน่นของชาวบ้านที่ต่อสู้มานานกว่า 25 ปี ส่งผลให้ชาวบ้านกลุ่มหนึ่งยินยอมย้ายออกจากชุมชนในที่สุด

จากการศึกษาเห็นได้ชัดว่า การย้ายออกจากชุมชนป้อมมหากาพของชาวบ้านที่เคยอยู่อาศัย นำมาสู่ผลกระทบที่เกิดขึ้นตามมาทั้งกับชาวบ้านในหลายด้าน เช่น วิถีชีวิตที่เปลี่ยนไปจากเดิม อาชีพเก่าแก่สูญหาย และผู้คนที่ได้รับผลกระทบด้านจิตใจจากความสูญเสียพื้นที่อยู่อาศัย ด้านสวนสาธารณะป้อมมหากาพที่สร้างขึ้นใหม่ได้รับการวิพากษ์วิจารณ์ว่าไม่สามารถตอบสนองความต้องการของผู้ใช้ได้อย่างเต็มที่ ซึ่งทางกรุงเทพมหานครควรปรับปรุงและพัฒนาพื้นที่นี้ให้เกิดประโยชน์สูงสุดต่อไป

สรุปผลการวิจัย

พื้นที่ที่เคยเป็นที่ตั้งของชุมชนป้อมมหากาพมีพัฒนาการการเปลี่ยนแปลงด้านพื้นที่มาตั้งแต่สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นอันเนื่องมาจากบริบททางสังคมที่เปลี่ยนแปลงไป นับตั้งแต่การขยายตัวของชุมชนในสมัยรัชกาลที่ 4 ต่อมาพื้นที่ชุมชนถูกปิดล้อมจากการตัดถนนราชดำเนินในสมัยรัชกาลที่ 5 แต่การเปลี่ยนแปลงดังกล่าวยังคงไว้ซึ่งการมีตัวตนของชุมชนโบราณแห่งนี้ จนกระทั่งรัฐบาลสมัยจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ มีแนวคิดที่จะสร้าง

สวนสาธารณะบริเวณชุมชนป้อมมหากาฬ ถือเป็นจุดเริ่มต้นของรัฐบาลที่ต้องการเข้ามาใช้พื้นที่ดังกล่าว เพื่อประโยชน์ของส่วนรวม นับตั้งแต่นั้นเป็นต้นมา การใช้พื้นที่ชุมชนป้อมมหากาฬค่อยๆ เปลี่ยนแปลงไป โดยรัฐบาลเริ่มเข้ามาใช้พื้นที่นี้มากขึ้นผ่านโครงการต่างๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง การเวนคืนที่ดิน ซึ่งถือเป็นจุดเปลี่ยนที่ทำให้ชุมชนป้อมมหากาฬกลายเป็นพื้นที่แห่งความขัดแย้งนับตั้งแต่นั้นเป็นต้นมา โดยเฉพาะความขัดแย้งภายในชุมชนทั้งฝ่ายที่ยินยอมย้ายออกไปซึ่งเป็นคนส่วนใหญ่กับฝ่ายที่ต้องการอยู่ต่อซึ่งเป็นคนส่วนน้อย ทำให้เป็นสาเหตุหนึ่งที่ทำให้การต่อสู้กับภาครัฐมีน้ำหนักน้อย จนท้ายที่สุดชุมชนแห่งนี้ถูกปิดตัวลงอย่างสมบูรณ์ใน พ.ศ. 2561 พร้อมๆ กับการเกิดขึ้นของสวนสาธารณะแห่งใหม่ ซึ่งถือเป็นความสำเร็จของภาครัฐและสามารถบรรลุวัตถุประสงค์หลักที่ตั้งไว้เริ่มแรก คือ เพื่อการอนุรักษ์โบราณสถานและการจัดระเบียบพื้นที่ป้อมมหากาฬให้สวยงามเพื่อเป็นสถานที่ท่องเที่ยวแห่งใหม่ของกรุงรัตนโกสินทร์ อย่างไรก็ตาม กรุงเทพมหานครคำนึงถึงผลกระทบที่เกิดขึ้นกับชาวบ้านซึ่งเคยอาศัยอยู่ในพื้นที่เดิม พร้อมทั้งวางแผนการจัดสวัสดิการด้านต่างๆ เช่น ที่อยู่อาศัยแห่งใหม่ อาชีพ และการศึกษาของเด็กในชุมชน เพื่อรองรับชาวบ้านหลังจากการย้ายออกจากชุมชนป้อมมหากาฬเดิม นอกจากนี้ กรุงเทพมหานครรับฟังความคิดเห็นจากประชาชนผู้ใช้บริการสวนสาธารณะป้อมมหากาฬด้วย เนื่องจากผู้ใช้บริการและผู้ที่เกี่ยวข้องได้วิพากษ์วิจารณ์เกี่ยวกับความไม่เหมาะสมของสถานที่ รวมทั้งความปลอดภัยภายในสวนสาธารณะ กล่าวคือ พื้นที่บริเวณป้อมมหากาฬที่มีกำแพงขนาดใหญ่ล้อมรอบ ทำให้เกิดเป็นพื้นที่เสี่ยงอันตรายต่อการเกิดปัญหาอาชญากรรมในยามค่ำคืน และเป็นแหล่งมั่วสุมของกลุ่มวัยรุ่นที่ติดยาเสพติด นอกจากนี้ลานกิจกรรมโล่งของสวนสาธารณะยังขาดอุปกรณ์ที่ใช้ในการออกกำลังกาย โตะ เก้าอี้ และสิ่งอำนวยความสะดวกอื่นๆ ทำให้สวนสาธารณะแห่งใหม่นี้ไม่เอื้อประโยชน์ต่อชุมชนเท่าที่ควร ซึ่งทางกรุงเทพมหานครคำนึงถึงประโยชน์ใช้สอยของประชาชนร่วมด้วย เช่น การปรับสภาพพื้นที่ให้ร่มรื่นโดยเพิ่มการปลูกต้นไม้และการตกแต่งสวนหย่อมที่สร้างบรรยากาศเย็นสดชื่นให้กับผู้ที่มาพักผ่อน รวมทั้งจัดให้มีแสงไฟที่ส่องสว่างเพียงพอในตอนกลางคืน นอกจากนี้ควรจัดลานกิจกรรมเพื่อให้คนในชุมชนมาทำกิจกรรมต่างๆ ร่วมกัน เพื่อตอบสนองต่อประโยชน์ใช้สอยของประชาชนไปพร้อมๆ กับประโยชน์ด้านการท่องเที่ยว

เอกสารอ้างอิง

- [1] ปราณีย์ กล่ำส้ม. (2552). *ย่านเก่าในกรุงเทพฯ (เล่ม ๒)*. กรุงเทพฯ: ด้านสุทธาการพิมพ์.
- [2] ทิพากรวงศ์, เจ้าพระยา (ข้า บุนนาค). (2531). *พระราชพงศาวดาร กรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3*. พระนคร: กองวรรณคดีและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร.
- [3] สมบัติ พลายน้อย. (2552, มีนาคม). เทียบงานภูเขาทอง. *ความรู้คือประทีป*. 52(4): 3-7.
- [4] สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์; และ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา ตั้วราชานุภาพ. (2505). *สาส์นสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา*. กรุงเทพฯ: อรุณ.
- [5] ป้อมมหากาฬเพื่อทุกคน. (2559, 5 กันยายน). *สยามรัฐ*. หน้า 3.
- [6] วรสิทธิ์ ดันดินิพันธุ์กุล. (2561). *การเปลี่ยนแปลงแนวคิดในการสร้างและบูรณะปฏิสังขรณ์วัดหลวงในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจนถึงปัจจุบัน: ข้อขัดแย้งในการอนุรักษ์โบราณสถานและวัฒนธรรมแบบ ชาตินิยม*. สืบค้นเมื่อ 19 กุมภาพันธ์ 2563, จาก <https://soad.kmutt.ac.th/wpcontent/uploads/2018/10/2008NtC5.pdf>
- [7] ประกาศ วัชรภรณ์. (2550). *เสด็จเยือน ๑๔ ประเทศ*. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพฯ: อมรินทร์.

- [8] กรมวิชาการ, กระทรวงศึกษาธิการ. (2532). *หนังสืออ่านเพิ่มเติมกลุ่มสังคมศึกษา:พระราชกรณียกิจและพระมหากรุณาธิคุณในพระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดช มหาราชกับการศึกษา การศาสนาและการวัฒนธรรม*. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์คุรุสภา.
- [9] สมลักษ์ณ์ เจริญพจน์. (2541). *“พัฒนาการพิพิธภัณฑสถานตามแนวพระราชดำริ” พระมหากษัตริย์ไทยกับการพิพิธภัณฑ*. กรุงเทพฯ: กราฟฟิคฟอร์แมท.
- [10] ธนภน วัฒนกุล. (2550). *การเมืองเรื่องพื้นที่ พลวัตทางสังคมของชุมชน (กรณีศึกษา : ชุมชนป้อมมหากาฬ)*. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพฯ: มูลนิธิสถาบันวิชาการ 14 ตุลา.
- [11] ชินครอนกรู๊ป. (2537). *แผนแม่บทเพื่อการอนุรักษ์และพัฒนากรุงรัตนโกสินทร์*. กรุงเทพฯ: สำนักงานนโยบายและแผนสิ่งแวดล้อม กระทรวงวิทยาศาสตร์ เทคโนโลยี และสิ่งแวดล้อม.
- [12] กำหนดเขตที่ดินในบริเวณที่จะเวนคืนในท้องที่แขวงบวรนิเวศ เขตพระนคร กรุงเทพมหานคร. (2535, 8 เมษายน). *ราชกิจจานุเบกษา*. เล่ม 109 ตอนที่ 42. หน้า 145-147.
- [13] ชาตรี ประกิตนันทการ. (2561, 18 เมษายน). สัมภาษณ์โดย กรกฏา. ไม่ระบุสถานที่.
- [14] พีระพล เหมรัตน์. (2561, 15 พฤศจิกายน). สัมภาษณ์โดย เครือมาศ มารอด ที่ บ้านอ้อมใจ สำนักงานการประปา แม่่นศรี.
- [15] พรเทพ บุรณบุรีเดช. (2561, 1 พฤศจิกายน). สัมภาษณ์โดย เครือมาศ มารอด ที่ สหกรณ์เคหสถาน กัลยาณมิตร เขตบางซื่อ.
- [16] ผู้ดูแลสวนสาธารณะป้อมมหากาฬ. (2561, 3 ธันวาคม). สัมภาษณ์โดย เครือมาศ มารอด ที่ สวนสาธารณะป้อมมหากาฬ.